

ASPEK EKOLOGIS SAJRONE ANTOLOGI GURITAN BAKAL TERUS GUMEBYAR ANGGITANE SUCI HADI SUWITA (TINTINGAN EKOLOGIS GREG GARRARD)

Affrida Mita Ratna Sari

S-1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, FBS, UNESA affridasari@mhs.unesa.ac.id

Pembimbing

Drs. Bambang Purnomo, M.S.

Dosen Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, FBS, Unesa

ABSTRAK

Aspek ekologis mujudake gagasan utawa *sudut pandang* tartamtu kang ngandhut sesambungan karo jagading tetuwuhan, kewan, lan manungsa klawan lingkungan. Kahanan lingkungan sajrone guritan *BTG* nggambarake kahanan lingkungan kang nduweni sesambungan karo urip lan panguripane bebrayan. Antologi guritan *BTG* minangka salah sawijine karya sastra kang tuwuh lan ngrembaka ing bebrayan Jawa. Bebrayan Jawa nduweni nilai-nilai kang diugemi kanthi dituduhake lumantar tembung-tembung sajrone antologi geguritan.

Adhedhasar andharan kasebut, prakara sajrone panliten iki (1) Kepriye wujud aspek ekologis sajrone Antologi Geguritan *BTG*, (2) Kepriye wujud ekokritik tumrap Antologi Geguritan *BTG*, lan (3) Kepriye pepenginan *idhealis* panggurit sajrone Antologi Geguritan *BTG* kang ana sesambungane klawan lingkungan. Jumbuh karo underan kasebut tujuwan panliten iki, yaiku: (1) Ngandharake wujud aspek ekologis sajrone Antologi Geguritan *BTG*, (2) Ngandharake wujud ekokritik tumrap Antologi Geguritan *BTG*, lan (3) Ngandharake pepenginan *idhealis* panggurit sajrone Antologi Geguritan *BTG* kang ana sesambungane klawan lingkungan.

Panliten iki ditintangi nggunakake pamarekan Ekokritik Greg Garrard. Metodhe kang digunakake sajrone panliten iki yaiku metodhe dheskriptif Kualitatif. Sumber dhata kang digunakake sajrone panliten yaiku arupa 30 guritan kang sesambungan karo lingkungan alam sajrone antologi guritan *BTG*. Dhatane panliten arupa tembung lan ukara kang sesambungan karo underan panliten. Teknik panglumpuke dhata nggunakake metodhe studi kapustakan. Teknik ngolah dhata kang digunakake yaiku nglasifikasi, menahi tandha utawa tetenger, tafsiran, analisis dhata, lan dudutan asil panliten.

Asile panliten iki yaiku ngandharake (1) Wujud aspek ekologis sajrone Antologi Geguritan *BTG* diperang dadi loro yaiku wigatine lingkungan lan rusake lingkungan. Wujud rusake lingkungan amarga kahanan alam kaperang dadi telu yaiku lesus, lindhu, lan tsunami, wujud rusake lingkungan amarga manungsa kaperang dadi telu yaiku kobongan, banjir, lan polusi, (2) Wujud ekokritik tumrap Antologi Geguritan *BTG* kaperang dadi telu yaiku kawigaten lan tresna marang lingkungan, ora ngrusak lingkungan, lan nglestarekake lingkungan, (3) Pepenginan *idhealis* panggurit sajrone Antologi Geguritan *BTG* kang ana sesambungane klawan lingkungan diperang dadi lima yaiku gregeting jiwa, eling lan waspada, prihatin saka tumindak luput, sumarah sabubare jumatangkah, lan sumeleh marang Gusti.

Tembung wigati: guritan, aspek *ekologis*, *ekokritik*

PURWAKA

1.1 Pamurwaning Panliten

Sastra mujudake asiling cipta, rasa, lan karsane manungsa. Sakabehe reriptan sastra kalebu puisi, mujudake karya kang asipat estetis utawa endah. Sastra minangka asiling daya cipta, kreativitas, lan imajinasine pangripta, ora bisa uwal karo panguripane manungsa. Reriptan sastra kalebu puisi, nggambarake *idhealisme* sastrawan kang bisa ngurip-uripi reriptan karyane. Isine puisi ngandharake urip bebrayane manungsa ing saben dinane. Sajrone urip bebrayan, manungsa nindakake maneka werna pakaryan kang laras karo papan dununge, wektu, lan luwih-luwih pepenginan kanggo ngowahi panguripane. Manungsa nduweni sipat apik lan sipat ala sajrone urip bebrayan

Guritan minangka salah sawijining karya puisi Jawa modern wujud maneka werna. Guritan kang diciptaake dening pangripta mesthi ana sesambungane karo jagading bebrayan Jawa. Puisi minangka sawijine reriptan *imajiner*, medharake maneka werna prakara manungsa lan kamanungsan, urip lan panguripan. Guritan

nengenake pamikir kreatif lan pangrasa kanthi nuwuhake daya imajinatif. Tata carane kanthi musatake kekuwatan basa kang ana sambung rakete karo struktur lair lan batine (Waluyo, 1995:25).

Sastra lan *lingkungan* utawa jagad gumelar papan panggonane pangripta nduweni sesambungan kang raket. Sastra mbutuhake *lingkungan* minangka inspirasi, lan *lingkungan* mbutuhake sastra minangka alat konservasi (Endraswara, 2016: 24). Sastra lan lingkungan mbutuhake katentreman utawa *harmonisasi*, supaya manungsa bisa urip ayem lan tentrem. Nalika katentreman utawa *harmonisasi* kaganggu, lingkungan mesthi ora kajaga saengga ndadekake manungsa uripe ora tentrem (Endraswara, 2016: 9).

Sajrone guritan ekologis, akeh pamawas kritis kang diandharake dening panggurit. Panggurit nuduhake yen reriptan sastra mujudake gegambaran urip lan panguripane manungsa. Kejaba kuwi, reriptan sastra uga mujudake sarana kanggo ngkritik lelakon kang dumadi ing satengahe urip bebrayan. Sastra ekologis ora mung

ngritisi ngenani rusake lingkungan, nanging apa wae goyahing jagad gumelar kang gegayutan karo kahanan lingkungan. Akeh reription sastra kang ngandhut unsur kritik, mligine yaiku kritik ekologis.

Kritik ekologis kang diandharake sajrone reription sastra, ora mung nduweni tujuwan sadherma ngkritik. Anane kritik ekologis sajrone reription sastra mesthi nduweni tujuwan tartamtu. Reription sastra kang ngandhut kritik ekologis bisa uga diarani minangka sastra kritik. Sastra kritik lumrahe lair ing tengahé masyarakat nalika ana kedadeyan kang nyridrani panguripan sosiale masyarakat (Nurgiyantoro, 2010: 331).

Perlu kawuningana, tegese ekokritik yaiku cara-cara kanggo mbiyantu medharake sesambungane manungsa, kewan, tetuwuhan, lan lingkungan kanthi cara analisis kritis bab kang sesambungan karo sipate manungsa supaya luwih peduli marang lingkungan lan bisa ngrampungake prakara ekologi kasebut (Greg Garrard, 2004: 5).

Pamawas ekokritik tumrap guritan ngandharake kritik sastra kalebu kritik tumrap puisi kang ana sesambungane karo fenomena utawa kanyatan ekologis. Sajrone panliten iki, guritan kuwimau bakal diwenahi pamawas kritis sajrone kajian ekokritik. Pamaos menehi kritikan pambiji apik lan alane tumrap guritan nganggo pamawas ngenani lingkungan. Endraswara, (2016:39), ngandharake kritik minangka bentuk lan ekspresi pambiji ngenani kwalitas-kwalitas becik lan alane sajrone karya sastra. Bisa diawas saka panguripan saben dinan kang dilakoni manungsa kanthi nuwuhake goyahing jagad gumelar.

Greg Garrard (2004:14) ngandharake yen pasinaon wawasan ekologis wigati banget, ora mung diawas kahanan lingkungan, nanging uga kanggo mangerteni patrap lan solah bawane manungsa. Patrap lan solah bawane manungsa marang lingkungan lan alam, ora mesthi apik. Greg Garrard nduweni konsep kang nengenake sesambungan klawan ekokritik, kayata: (a) polusi (*pollution*), (b) alas bebondhetan (*wilderness*), (c) *bencana* (*apocalypse*), (d) papan panggonan (*dwelling*), (e) kewan (*animals*), dan (f) jagad gumelar (*earth*).

Anane sesambungan antarane karya sastra lan masyarakat sing ora bisa dipisahake, ndadekake tuwuhe pepenginan *idhealis* pangripta kanthi ana sesambungane klawan lingkungan. *Idhealisme* yaiku salah sawijine aliran filsafat kang ngandharake kanyatan saka pamikire manungsalannuwuhake idhe-idhe utawa gagasan tartamtu (Praja, 2005:126). Tujuwane pamikir kritis lan pepenginan *idhealis* ora mung nggayuh apa kang dadi butuhe, nanging uga ndadekake urip sajrone bebrayan umume bisa raharja.

Manungsa kang nduweni tanggung jawab moral ngenani lingkungan dadi lelandhesan ngenani cara mikir lan nindhakake kanthi nilai-nilai kang becik kanggo nguri-uri manfaat lan lestarine lingkungan (Keraf, 2010:23). Kahanan lingkungan ing jaman saiki ngandhut maneka werna prakara kang nengenake owah-owahaning lingkungan, *bencana*, polusi lan maneka werna kahanan lingkungan kang endah bakal dirembug lumantar ekokritik kang diandharake dening pangripta sajrone karya sastra guritan. Kahanan lingkungan sajrone guritan

BTG nuwuhake paugeran-paugeran tartamtu kanggo ndadekake jagad gumelar tansaya raharja. Yen manungsa gelem nglestarekake lingkungan bakal ngrasakake endahing jagad.

Wujude guritan andharane cekak-cekak lan kaperang dadi pirang-pirang pada. Guritan kuwi wujude cekak lan padhet isine. Saben guritan ngandhut makna konotatif lan denotatif kang ndadekake narik kawigatene pamaca. Guritan *Bakal Terus Gumebyar* utawa bisa disingkat *BTG* anggitane Suci Hadi Suwita dumadi wiwit tanggal 12 Nopember 2010 kang cacahé 105. Umume ngandharake ngenani sosial, politik nanging kang narik kawigaten kapilah ana cacah 30 ngandhut prakara kang nengenake guritan ekologis. Kang narik kawigaten yaiku anane prakara-prakara kanthi nuwuhake kahanan lingkungan kang dadi punjere prakara.

Suci Hadi Suwita mujudake sawijine pangripta sastra Jawa modern kang ngasilake maneka wernakarya sastra. Panjenengane kalebu sawijine pangripta sastra kang *produktif*. Dheweke wiwit nulis taun 1991 ing Yogyakarta. Akeh karyane pangripta kang kapacak ing kalawarti-kalawarti, kayata *Pagagan*, *Djaka Lodhang*, *Bernas Minggu* lan liyane. Karya kang dadi anggitane antarane yaiku arupa guritan, kayata *Pamilihan Lurah*, *Pisungung*, *Rembuyung*, *Megar*, *lelara*, lan *Panjurung*. Asil reription nuntun pamacane kanggo tansah eling marang kahanan bebrayan kang ngalami owah-owahan ing jagad gumelar.

Antologi guritan *BTG*, dipilih dadi rembug panliten amarga sajrone guritan iki ngandhut pepeling-pepeling sajrone urip bebrayanklawan lingkungan kang ditujukake marang pamaca lan masyarakat. Piweling-piweling sajroning urip dituduhake lumantar nilai-nilai kang diugemi dening masyarakat. Nilai-nilai kasebut nuduhake piwulangan-piwulangan supaya gelem nglestarekake lingkungan, sikap tanggung jawab lan peduli marang lingkungan.

Adhedhasar andharan mau, tintingan ekokritik bakal digunakake kanggo ngonceki prakara kang sesambungan karo lingkungan sajrone geguritan *BTG*. Panliten iki diajab nduweni paedah tumrap para pamaca kanggo nambahi kawruh ngenani kahanan lingkungan kang rusak ana ing panguripane manungsa lumantar reription sastra.

1.2 Underane Panliten

Adhedhasar lelandhesan panliten mau, mula underane panliten kaya mangkene:

- 1) Kepriye wujud aspek ekologis sajrone Antologi Geguritan *BTG*?
- 2) Kepriye wujud ekokritik tumrap Antologi Geguritan *BTG*?
- 3) Kepriye pepenginan *idhealis* panggurit sajrone Antologi Geguritan *BTG* kang ana sesambungan klawan lingkungan?

1.3 Ancase Panliten

Adhedhasar underane panliten mau, mula panliten iki nduweni ancas kayata mangkene:

- 1) Ngandharake wujud aspek ekologis sajrone Antologi Geguritan *BTG*.

- 2) Ngandharake wujud ekokritik tumrap Antologi Geguritan BTG.
- 3) Ngandharake pepenginan *idhealis* panggurit sajrone Antologi Geguritan BTG kang ana sesambungan klawan lingkungan.

METODHE PANLITEN

Metodhe panliten mujudake perangan kang wigati sajrone panliten. Sajrone bab iki bakal diandharake bab-bab kang sesambungan karo ancangan panliten, objek panliten, sumber dhata lan dhata, instrumen panliten, tata cara panglumpuke dhata, teknik ngolah dhata, lan cara panulisane asil panliten. Andharan saka perangan-perangan kasebut bakal diandharake ing ngisor iki:

3.1 Ancangan Panliten

Ancangan panliten ngenani karya sastra Jawa modern, gegayutan karo cara panintingane data sajrone medharake lan panintinge objek panliten. Wujud kaleksanan kanthi cara dijlimeti, dirasakake, lan dipikirake supaya bisa laras isine karya sastra. Kawawas saka objek panlitene, panliten kanthi irah-irahan *Aspek Ekologis sajrone Antologi Guritan Bakal Terus Gumebyar anggitane Suci Hadi Suwita (Tintingan Ekokritik)* kalebu panliten kualitatif. Panliten kualitatif yaiku panliten kang ditindakake kanthi nengenake *penghayatan* tumrap interaksi antarane konsep kang digunakake kanthi cara empiris (Endraswara, 2003:5).

Jinise panliten kualitatif asipat dheskriptif, tegese ing asil data panliten iki arupa tembung-tembung kang tinulis. Kanthi metodhe dheskriptif, panliti sastra diajab bisa njlentrehake fakta-fakta kang ana arupa dhata kang dibutuhake kanthi cara menehi dheskripsi (Siswanto, 2010:57). Fakta utawa dhata bisa diweruhi sawise nindhakake analisis kanthi tiliti lan apik. Sajrone panliten iki bakal ngandharake fakta-fakta sajrone geguritan kanthi nggunakake pamarekan ekokritik.

Metodhe kang digunakake kanggo ndheskripsikake dhata kang awujud tembung-tembung pinilih utawa diksi saubarampene kang katulis ing antologi guritan BTG. Panliten iki kalebu panliten kualitatif amarga objek kang diteliti arupa basa kang tinulis tulisan. Tintingan kang digunakake yaiku tintingan ekokritik. Tintingan ekokritik digunakake kanggo mbiyantu medharake sesambungan manungsa, kewan, tetuwuhan, lan lingkungan.

3.2 Sumber Dhata lan Dhata

Sumber dhata sajrone panliten iki awujud tembung-tembung lan tumindak. Kaya lumrahe panliten kualitatif sumber dhata lan dhata kalebu perangan kang wigati banget sajrone panliten. Babagan kasebut perlu diandharake supaya proses panliten bisa mlaku lan nganti panliten bisa antuk wangsulane saka underan panliten. Sumber dhata lan dhata sajrone panliten iki bakal diandharake ing ngisor iki:

3.2.1 Sumber Dhata

Sumber dhata sajrone panliten arupa asale dhata kang ditemokake (Arikunto, 2010:172). Panliten iki nggunakake sumber dhata awujud guritan kang nduweni tema ekologis ing antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* diterbitake taun 2010 wulan Nopember ing Yogyakarta kang cacahé 105 (satus lima). Ana tema kang ngandharake bab-bab sesambungan karo fakta utawa fenomena sosial, politik, budaya, nanging panliten ngenani tema lingkungan sajrone antologi *BTG* nggunakake guritan cacahé 30.

3.2.2 Dhata

Panliten ngenani *BTG*, kaya lumrahe panliten liyane, bakal mbutuhake lan nggunakake dhata. Dhata yaiku sumber informasi kang bakal dipilih kanggo bahan analisis (Siswanto, 2010:70). Dhata panliten sajrone antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* awujud tetembungan, ukara lan frase kang njlentrehake tema lingkungan. Dhata kang wis diklumpukake banjur ditintingi nggunakake tintingan ekokritik kang ana sesambungan karo underan panliten.

3.3 Instrumen

Instrumen kang digunakake sajrone panliten iki yaiku panliti minangka instrumen utama amarga saliyané nduweni peran minangka panliti, dheweke uga nduweni peran minangka pangumpul dhata saka guritan ing antologi *Bakal Terus Gumebyar*. Laras karo Sugiyono (2013: 59), ngandharake yen ing panliten kualitatif, kang dadi instrumen utawa alat pangumpul dhata yaiku panliti dhewe.

3.4 Tata Cara Panglumpuke Dhata

Tata cara panglumpuke dhata minangka cakakan utawatahap kang wigati sajrone panliten, amarga tujuwan utama sajrone panliten yaiku ngolehake dhata (Sugiyono, 2013:62). Tata cara kang digunakake yaiku teknik kapustakan. Miturut Kartini (sajrone Utomo, 2001:7), teknik kapustakan yaiku teknik kang tujuwane nglumpukake dhata lan informasi kanthi nggunakake buku lan liya-liyane kang ana ing perpustakaan.

1) Maca

Tata carane kawiwitan kang prelu ditindakake yaiku maca. Maca guritan prelu ditindakake supaya bisa ngerti isine guritan BTG. Ora mung maca, nanging kudu bisa paham ngenani makna sajrone guritan kasebut

2) Nyathet dhata

Nyathet dhata ing kene nggunakake system tandha, yaiku kanthi menehi tandha marang tetembungan lan ukara-ukara kang gegayutan karo perangan guritan.

3) Merang isine utawa klasifikasi

Sawise nyathet dhata, perangan kang prelu katindakake yaiku merang isine guritan. Perangan iki adhedhasar saka underane panliten kang gegayutan karo tintingan ekokritik sajrone guritan BTG.

4) Tapsiran

Sawise merang isine dhata, perangan-perangan kasebut ditindakake kanthi mahami, negesilan makna sajrone guritan BTG. Tapsiran dhata yaiku dhata kang wis ditaningi, banjur diandharake kanthi menehi makna

kang dimaksud adhedhasar teori kang jumbuh kanggo ngonceki bab sesambungan karo lingkungan.

3.5 Tata Cara Pangolahe Dhata

Panliten iki nggunakake teknik analisis dheskriptif kang wujud ngandharake apa kang wis ditemokake. Metodhe dheskriptif digunakake kanggo pangumpule dhata. Tatacara pangumpule dhata ditindakake kanthi cara ninthingi prakara-prakara kang sesambungane sajrone guritan BTG kang cundhuk karo tintingan ekokritik.

Tata cara pangolahe dhata sajrone panliten iki yaiku:

- (1) Dhata kang wis dikumpulake lan diperang banjur diklasifikasi.
- (2) Dhata kang wis diklasifikasi diwenahi tetenger supaya gampang anggone menehi tandha marang objek panliten.
- (3) Dhata kang diklasifikasi lan diwenahi tetenger, banjur ditafsirake kanthi andharan.
- (4) Njlentrehake asiling analisis
- (5) Njupuk dudutan adhedhasar andharan kang wis ditemokake sadurunge
- (6) Nulis asile dhata lan dudutan kanthi wujud laporan panliten sajrone skripsi

Dhata-dhata kang wis cumepak lan wis ditafsirake sajrone guritan *Bakal Terus Gumebyar* digunakake kanggo nuduhake menawa saben panliten kang dijumpuk nggambarane guritan ekologis

3.6 Tata Cara Nyuguhake Asil Jlentrehan Dhata

Cara nyuguhake asil panjlentrehane dhata nuduhake upaya kanggo nyuguhake asil jlentrehan dhata kang awujud laporan ilmiah kang diasilake sajrone panliten. Carane nyuguhake panjlentrehane dhata digunakake kanthi cara formal lan informal (Sudaryanto, 1993:144). Tata cara nyuguhake andharan lan njlentrehake dhata dhata informal ing ngisor iki:

BAB I	:Ngandharake pamurwaning panliten, underane panliten, ancane panliten, paedhahe panliten, wewatesan tetembungan, lan wewatesan panliten.
BAB II	:Ngandharake panliten saemper, konsep-konsep ing panliten, lan lelandhesan teori.
BAB III	:Ngandharake ancangan panliten, sumber dhata lan dhata, instrumen panliten, tata cara nglumpukne dhata, tata cara pangolahe dhata, lan tata cara nyuguhake asil jlentrehan dhata.
BAB IV	:Ngandharake andharan, jlentrehane dhata asil panliten, lan dhiskusi asiling panliten.
BAB V	:Ngandharake dudutan lan pamrayoga.
KAPUSTAKAN	:Nuduhake buku-buku utawa sumber referensi kanggo panyengkuyung proses ekokritik
LAMPIRAN	:30 guritan <i>Bakal Terus Gumebyar</i>

ANDHARAN ASILE PANLITEN LAN DHISKUSI

Sajrone bab IV iki ngandharake perangan-perangan kang gegayutan karo analisis lan asil panliten. Bab iki dijlentrehake wewujudane aspek ekologis sajrone Antologi Geguritan BTG, wewujudane ekokritik tumrap Antologi Geguritan BTG, lan pepenginan *idhealis* kang dadi darbeke panggurit sajrone Antologi Geguritan BTG kang ana sesambungane klawan lingkungan. Telung bab kasebut bakal dijlentrehake ing ngisor iki.

4.1 Aspek Ekologis sajrone Antologi Geguritan

Bab aspek ekologis ngandharake sesambungan antarane manungsa, kewan, tetuwuhan karo kahanan lingkungan. Aspek ekologis yaiku gagasan utawa *sudut pandang* tartamtu kang ngandhut sesambungan karo jagading tetuwuhan, kewan, lan manungsa klawan lingkungan (Poerwadarminto, 1984:23). Kahanan lingkungan ing jagad gumelar ana gegayutane karo tumindake manungsa. Rasa pangrasane manungsa nalika weruh kahanan lingkungan ing jagad gumelar, diandharake sajrone guritan anggitane Suci Hadi Suwita. Pepeling-pepeling kang diandharake panggurit nduweni tujuwan kang becik supaya manungsa ora nindakake kang agawe lingkungan dadi rusak. Nalika ngandharake isine guritan, pangripta nuduhake *kekhasan* lan

kaendahane basa ing saben tembung-tembunge, lan nuwuhake nilai estetis sajrone guritan.

Panggurit kang nduweni pamawas ngenani lingkungan lan alam, nduwe kawigaten marang kahanan lingkungan. Rasa prihatin ngenani kahanan lingkungan kang ngalami owah-owahan krana bencana dadi tuwuhe pamikir lan rasa pangrasane lumantar guritan ekologis. Asil pamikir lan rasa pangrasane pangripta, guritan-guritan kasebut bisa ndadekake pasinaon lan kaca pangilon supaya manungsa luwih wigati klawan lingkungan lan alam.

Mawas bab kang dadi isen-isene aspek ekologis sajrone antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar*, guritan reriptane Suci Hadi Suwita iki kaperang rong werna, yaiku wigatine lingkungan kayata lingkungan kang migunani lan lingkungan kang kang endah, dene rusake lingkungan kayata rusake lingkungan disebabake rong prakara yaiku amarga kahanan alam lan pokale manungsa. Wujud ngenani kahanan lingkungan kang kaya mangkono, nuwuhake wirama kang mujudake eskpresi, patrap lan solah bawane panggurit bakal diudhari siji mbaka siji ing ngisor iki:

4.1.1 Wigatine Lingkungan

Lingkungan nduweni peranan kang wigati tumrap *makhluk hidup* ing jagad gumelar. *Makhluk hidup* ora bisa urip tanpa bantuwan wong liya. Anane

lingkungan ndadekake manungsa, kewan, lan tetuwuhan bisa urip kang ayem tentrem. Lingkungan minangka panggonan urip, lingkungan minangka panggonan kanggo nggolek sandhang, pangan, lan papan, lingkungan minangka sarana kanggo nyukupi butuhe urip lan panguripan.

4.1.1.1 Lingkungan kang Migunani

Yen ora ana lingkungan manungsa, kewan, lan tetuwuhan ora bisa nyukupi butuhe urip. Yen kapengin urip raharja lan ayem tentrem, becike manungsa bisa manfaatake lingkungan kanthi becik. Kahanan lingkungan nduweni manfaat tartamtu tumrap *makhluk hidup* ing jagad gumelar. Lingkungan kang ayem tentrem bisa digunakake manungsa kanggo *interaksi* marang sapa-dha-padha. Nalika manungsa bisa *interaksi* marang liyane, bisa menehi kawruh-kawruh kang migunai kanggo nglestarekake lingkungan.

Rembulan bunder
Sunarmu mahanani adhem ayem tentrem

Ah, kenapa bengi iki
Rembulan bunder gawe geter
Ing perenge Merapi ndeder
Ati iki kedher

Dhuh rembulan
Aja kok tarik lahar ndhelik
Dadi ngobrak-abrik omah tharik-tharik
Endhegna wedhus gembel
Kang nggembuleng peteng

Rembulan
Padhangana sedulurku
Kang padha turu ana tendha
Amarga omah rata karo lemah
Katerak lindhu ora genah
(RSP, Pd 1-3 Gtr 1-11)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Rembulan Sabubare Prakempa” ngandharake yen rembulan katon endah lan nduweni piguna marang manungsa, kewan, lan tetuwuhan. Rembulan kang katon bunder ndadekake swasana adhem ayem. Rembulan kang cahyane sumunar mertandhakake sasmita tumrap sakabehe *makhluk hidup* ing jagad gumelar.

Cahyane rembulan nduweni piguna tumrap manungsa, kewan, lan tetuwuhan kang ana ing jagad gumelar. Cumlorot cahyane rembulan bisa gawe katentreman batin manungsa. Kejaba kuwi, cahyane rembulan migunani tumrap manungsa kang kena bencana kang padha turu ing tendha. Padhange rembulan ndadekake kurban bencana ing njero tendha dadi tentrem batin. Rembulan menehi pratandha kanggo manungsa supaya bisa eling klawan lingkungan. Anane rembulan ndadekake panguripan katon ayem tentrem. Rembulan kang bunder kang cahyane sumunar mesthi endah,

nanging yen rembulan aja agawe dredahe prakara ing jagad gumelar.

4.1.1.2 Lingkungan kang Endah

Kahanan lingkungan kang endah yaiku kahanan lingkungan uripe manungsa lan alam kang nduweni tatanan resik, adhem, ayem, lan asri. Lingkungan kang endah nduweni pangaribawa becik marang manungsa, kewan, lan tetuwuhan. Endahe lingkungan ndadekake *makhluk hidup* kang ana ing jagad gumelar ngrasakake bungah lan tentrem. Ngocehe manuk kang miber ing angkasa, nambahi endahing Kuwasane Gusti Allah. Yen ngrasakake kahanan lingkungan krasa panas, becike nandur tanduran kang bisa ndadekake hawa tansaya adhem. Yen kahanan lingkungan katon resik ora ana rereged kang mabur bisa ndadekake endahing lingkungan. Endahe lingkungan uga nduweni manfaat tumrap manungsa, kewan, lan tetuwuhan. Manfate bisa ndadekake panguripane *makhluk hidup* bisa urip kang raharja kayata ing ngisor iki.

Abyor ing angkasa
Ngancani rembulan ngegla
Kerlip-kerlip
Tanpa ketutupan mega
Lintang
Sliramu bisa dadi pandome miyasa mina
Kang peteng dhedhet ing tengah segara
Ing ngendi gubug penceng
Ing ngendi bisa sekti
Kanggo ancer-ancer
(Krt, Pd 1-2 Gtr 4-14)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Kartika” ngandharake swasana kaendahan lingkungan lan alam kang ana ing jagad gumelar. Nalika ngrasakake endahe jagad gumelar, manungsa, kewan, lan *makhluk liyane* padha melu bungah. Bisa nyawang endahe wernane lintang kang katon kerlap-kerlip nambahi adheming ati. Lumantar guritan, panggurit ngajak manungsa njaga lingkungan supaya bisa ngrasakake endahe jagad gumelar. Panggurit nuduhake yen lingkungan kuwi nduweni sesambungan kang raket karo manungsa. Yen manungsa kapengin uripe raharja, becike kudu eling pentinge lingkungan.

Nalika ngrasakake kahanan lingkungan kang katon endah, ora ana pepalang kang ndadekake prakara ing panguripan. Panguripan ing saben dinan katon raharja lan ayem tentrem. Manungsa nduweni rasa gregat lan semangat anggone nyukupi butuhe urip saben dinan. Yen wis weruh kahanan lingkungan kang kaya mangkono, becike manungsa padha-padha ngelingake nglestarekake lingkungan.

4.1.2 Rusake Lingkungan

Rusake lingkungan kuwi nggambarake kahanan lingkungan kang beda karo kahanan wiwitan, ateges wis ngalami rusak lan adoh saka kalestaren kang samesthine. Rusake lingkungan disebabake ulahe manungsa kanggo nyukupi panguripan ing jaman kang terus ngrembaka lan

manungsa mesthi melu pangrembakane jaman tanpa nduweni rasa wigati marang lestarine lingkungan lan ngakibatake nilai kabudayan ana pengaruhe marang lestarine lingkungan kang tansaya dilalekake. Lestarine lingkungan kasebut dadi katentreman manungsa dhewe (Endraswara, 2016: 9).

4.1.2.1 Wujud Rusake Lingkungan amarga Kahanan Alam

Rusake lingkungan krana kahanan alam mujudake sajah sawijine kedadeyan kang disebabake saka anane faktor alam. Kedadeyan bencana alam kang disebabake kanthi proses alam iki bisa dumadi kanthi terus-terusan, mula nyebabake kaseimbangane lingkunganlan populasine manungsa kaganggu. Bencana alam bisa dadi sengsarane manungsa. Bencana alam mesthi nggawa kurban kang akeh lan ndadekake kapitunan gedhe. Manungsa mung bisa nylametake diri, nanging ora bisa nyegah kedadeyan amarga anane faktor alam.

Bencana alam iki dumadi tanpa campur tangane utawa pokal gawene manungsa. Bencana alam bisa disebabake anane gejala alam kang dumadi ing jagad gumelar, saengga bisa mangaribawani larase lingkungan hidup. Kedadeyan-kedadeyan kasebut sanjabane pengaruh aktifitas manungsa, senggga manungsa ora bisa nyegah dumadine bencana alam. Bencana alam bisa ndadekake rusake *ekosistem* kanthi *fatal*. Tuladhane yaiku lesus, lindhu, tsunami, lan banjir.

4.1.2.1.1 Lesus

Lesus yaiku angin kang tekane bisa ndadekake prahara ing jagad gumelar. Obahe angin munyer sabanter-bantere lan pindhah-pindhah. Tekane lesus nganti ngrusak papan panguripane manungsa sakiwa tengene. Akeh tanduran padha ambruk lan mati krana angin obah munyer sabanter-bantere, para petani uga rugi tandurane padha rusak. Korban kang disebabake krana lesus iki mesthi ora saithik. Akeh titahing Pangeran kang padha sengsara lan gawe kapitunane jalaran sandhang, pangan, lan papane padha ambblas keterak angin banter, saengga ndadekake butuhe urip manungsa ing sabendinane ora bisa kacukupan kanthi *sampurna*.

Bencana alam ndadekake manungsa padha sadhar, yen alam kuwi perlu digatekake. Kejaba kuwi, ekspresi pangripta bisa nuwuhake rasa pangrasa kang luwih peduli mligine marang lingkungan. Kanthi anane pamikir lan pangrasane pangripta nduweni pangaribawan kanggo nuwuhake sesambungane antarane manungsa, lingkungan, lan alam. Lingkungan lan alam ora bakal rusak yen manungsa dhewe gelem nglestarekake lan njaga lingkungan.

Hawa mlaku sageleme dhewe
Bisa alon bisa mlayu nubrus-nubrus
Bisa mubeng genjret
Nyangking kang ngalang-alangi
Yen maruta liwat segara
Ngirup toya
Kagawa mumbul ing angkasa

Katibakna ing pereng arga
(Agn, Pd 1. Gtr 1-8)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Angin” ngandharake yen bencana lesus ndadekake bebayane panguripane manungsa, kewan, lan *makhluk hidup* liyane. Kahanan lingkungan kang ngalami owah-owahan krana bencana lesus, ndadekake kapitunane manungsa. Manungsa ngrasakake bingung anggane nyukupi butuhe urip. Obahe lesus mesthi nggawa sembarang kalir kayata sandhang, pangan, lan papan kanthi digawa ambblas mumbul ora karuwan.

Kahanan lingkungan kang rusak ndadekake manungsa supaya luwih ngati-ati anggane njaga lan nglestarekake lingkungan. Tekane lesus bisa diweruhi kanthi ngrasakake kahanan angin kang wiwitane sumilir adhem nganti angine rada banter. Angin kang obahe banter padha mobah mosik ora karuwan. Wernane langit uga rada peteng *lansurem*. Bab kang narik kawigaten saka rusake lingkungan krana bencana lesus yaiku ndadekake pamaos supaya eling lan tresna klawan lingkungan. Lumantar guritan, panggurit nuduhake kahanan lingkungan rusak supaya manungsa nduweni pamikir kanggo nglestarekake lingkungan.

4.1.2.1.2 Lindhu

Lindhu utawa *gempa bumi* yaiku bencana alam kang disebabake obahe lapisan bumi lan bisa disebabake kanthi anane gunung mbledhos. Kedadeyane lindhu mesthi ana ing sacedhake dhaerah gunung lan dhaerah sakiwa tengene lautan kang jembar.

Lindhu bisa njalari dumadi kerusakan, amarga obahe kang banter ndadekake panggonan padha runtuh, tiang listrik kang ambruk ing tengah ndalan ndadekake macete dalan, wit-witan lan tanduran-tanduran padha rusak. Lindhu ora mesthi banter, ana sing obahe lirih, ana sing obahe banter nanging sedhela, ana sing banter nganti suwi. Lindhu kang kedadeyane banter ndadekake korban akeh.

Mblasah

Omah rata karo lemah

Ing ara-ara tilas kebon tebu

Mekrok soklat ijo abang biru

Dudu kembang

Tendha pengungsi

Bandha sing ilang isih bisa bali

Kang sowan Gusti ora bisa bali

(Lnd, Pd 1-2 Gtr 1-8)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Lindhu” ngandharake rasa susahe manungsa nalika papan panggonane rusak krana bencana lindhu. Lumantar guritan, panggurit ngajak manungsa supaya gelem tresna klawan lingkungan. Bencana lindhu ndadekake kahanan lingkungan padha rusak. Lindhu kang dumadine banter, mesthi nggawa korban jiwa kang akeh. Ora mung manungsa sing dadi korban jiwa, nanging uga akeh kewan kang padha kambrukan wit-witan. Obahe jagad

gumelar kang banter kaya-kaya omah padha rata karo lemah.

4.1.2.1.3 Tsunami

Tsunami yaiku salah sawijine bencana alam kang tuwuh saka aluning samudra kang gedhe. Banyu kang ombake gedhe ndadekake sembarang kalir kleleb lan ilang. Gangguan liyane kayata gempa bumi, pergeserane lempeng, gunung mledhos. Bebaya tsunami iki malah gedhe.

Bencana tsunami ora katon yen isih ana ing tengah laut, dene wis munggah ing wilayah kang dhangkal gelombange banyu kang obah katon cepet. Uripe manungsa kaya-kaya wis ora ana daya maneh kanggo nylametke awake dhewe. Bencana alam mligine tsunami kalebu bencana kang nuwuhake korban akeh. Kaya-kaya wis ora ana sing bisa dislametake sandhang, pangan, lan papane. Yen keprungu swara *gemuruh* ing lapisan lemah kanthi banter kuwi pratandha arep kedadeyan tsunami.

Gebyur..pyar
Gebyur..pyar
Alun mumbul nyampluk gampeng pereng
Umpluk putih-putih
Tanpa pilih njelih ambyar
Banyune kaya ilat buta ndlosor
Ngoyak arep mangsa aku
(PATL, Pd 1 Gtr 1-7)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Pura Agung Tanah Lot” ngandharake yen bencana tsunami ndadekake kasengsaraing uripe manungsa. Nalika bencana alam tsunami teka sawayah-wayah, manungsa kudu tetep ngati-ati. Ombake tsunami kang banter bisa njalari manungsa kangelan anggone mlayu. Papan panggonan lan prabotan liyane padha ambblas kentir ora karuwan parane.

Nalika bencana alam tsunami teka sawayah-wayah, manungsa kudu tetep ngati-ati. Ombake tsunami kang banter bisa njalari manungsa kangelan anggone mlayu. Papan panggonan lan prabotan liyane padha ambblas kentir ora karuwan parane. Ora mung manungsa wae kang padha susah, nanging uga akeh kewan kang padha mati. Akeh tetuwuhan kang ambrug lan ilang katerak bencana tsunami. Yen ombake banyu katon banter kaya-kaya sakabehe *makhluk hidup* bakal musna. Tekane ombake tsunami mesthi luwih saka sandhuwure omahe manungsa.

4.1.2.2 Wujude Rusake Lingkungan amarga Manungsa

Rusake lingkungan jalaran saka pokale manungsa klawan lingkungan utawa alam, lan ndadekake kaganggune panggonan saka sakabehe ekosistem Arne Naess (Keraf, 2010: 2-4). Rusake lingkungan bisa tuwuh, jalaran ilange sumber daya alam kang ndadekake ekosistem rusak lan akeh kewan padha mati.

Rusake lingkungan bisa digambarake kanthi kahanan lingkungan kang beda karo kahanan wiwitan, ateges wis ngalami rusak lan adoh saka kalestaren kang

samesthine. Rusake lingkungan disebabake krana pokale manungsa kanggo nyukupi panguripan ing jaman kang terus ngrembaka. Manungsa mesthi melu pangrembakane jaman tanpa peduli lestarine lingkungan. Anane lestarine lingkungan kasebut dadi katentreman manungsa dhewe. Katentreman utawa *harmonisasi* kasebut kaganggu, lingkungan uga alam mesthi ngamuk saengga ndadekake manungsa uripe ora tentrem.

4.1.2.2.1 Kobongan

Kobongan kalebu rusake lingkungan saka pokale manungsa dhewe. Manungsa ora peduli marang lingkungan kang endah dadi ancur amarga pokale manungsa. Rokok kang dibuwang sembarang bisa ndadekake kobongan, Semana uga uwuh kang dibakar uga malah ndadekake kobongan. Asap kobongan kang disebabake pokale manungsa, ndadekake penyakit sesek lan ngganggu *kelangsungane* urip manungsa. Kejaba kuwi, kewan-kewan padha kelangan panggonan uripe nganti kaganggune anggone nggolek kabutuhan uripe.

Agni kang kabesmi ing pawon
Lan pabrik-pabrik
Jebul sadonya padha gawe geni
Klumpukane bisa nambahi panas bumi
Temah nglelehke es kutub lor
Ngundhake dhuwure banyu segara
(Gni, Pd 4 Gtr 11-16)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Geni” ngandharake kahanan lingkungan kang ngalami owah-owahan krana bencana. Kobongan ndadekake panase donya. Kurban krana kobongan kuwi ora pati akeh, nanging yen kobongane ora bisa dikendhalekake mesthi bakal akeh korbane. Asepe geni kang mabur ing ngendi-ngendi bisa dadi sarange penyakit, mligine bocah cilik ngambu asepe kobongan kasebut mesthi sesek lan kangelan dingge ambegan.

Sengsarane manungsa nalika nandang kasusahan kaya mangkono. Yen manungsa padha sadhar pentinge lingkungan mesthi ora bakal kedadeyan rusake lingkungan. Nalika ora ana kobongan wit-witan katon ijo royo-royolan hawa katon adhem ayem. Tanduran kang kudune kanggo hiasan ing ngarep plataran omah ambrug krana kobongan. Donya kang wiwitane adhem dadi panas kaya-kaya panase bumi kang saut-sautan karo hawa panase kobongan. Manungsa yen ngaweruhi kahanan lingkungan kang kaya mangkono mesthi kudune sadhar kanggo nglestarekake lan njaga lingkungan.

4.1.2.2.2 Banjir

Banjir kuwi bisa dumadi amarga ulahe manungsa mbuwak sampah sembarangan. Kejaba kuwi uga kurange dhaerah-dhaerah resapane banyu, sahingga nyebabake saluran banyu kang kasumbat marang sampah-sampah kasebut.

Akeh got-got kang kebak limbah lan sampah. Sakehe banyu kang ora bisa mili kanthi lancar ndadekake banjir. Yen manungsa dhewe ora nduweni usaha kanggo ngresiki got-got lan panggonan kanggo ngresepe aliran

banyu kuwi bisa ndadekake banjir kang ora ana mandhege. Banjir ndadekake karugiane manungsa sarta rusake pamukiman, sawah kang katon kleleb, panen padha akeh sing mati, dalan uga kebak banyu mili kang ndadekake kacilakan ing dalan krana dalan kang bolong-bolong padha ora katon.

Dak liwati taun keru kanthi mbrebes mili
Peta Nusantara ganti-ganti
Digoreg bumi iki
Kana kene prakempa tanpa mendha

Udan salah mangsa
Banyu tiba sauntara banjur sela
Tanduran kang wis ijo dadi layu
Banjur udan deres kliwat ukuran
Ngendi-endi banjir
Segara Jawa banyune nglumba
(TLP, Pd 1-2 Gtr 1-10)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Tangis Lan Pangarep-arep” ngandharake kahanan rusake lingkungan kang disebabake bencana banjir. Nalika mangsa udan kanthi terus-terusan bisa dadi banjir kang ora ana enteke. Akehe nyamuk bisa dadi sarang penyakit *dhemam berdarah*. Penyakit *dhemam berdarah* yen wis kasebar ana ing ngendi-ngendi bisa nggawa korban. Rusake lingkungan kang dadi punjer utamane yaiku manungsa.

Banjir bisa disebabake amarga udan deres ora mandheg-mandheg, mbuwak sampah sembarangan, lan alase gundhul. Banyu udan yen nggenang ing ngendi-ngendi bisa dadi sarang nyamuk, nyamuk mesthi seneng panggonan kang kebak banyune apa maneh banyune katon reget.

4.1.2.2.3 Polusi

Polusi utawa pencemaran lingkungan kalebu rusake lingkungan saka pokale manungsa. Polusi utawa pencemaran kuwi akeh panyebabe. Panyebab kasebut krana pokale manungsa marang lingkungan.

Segara kang kamor nyimpen apa-apa
Disuwiyah manungsa mbuang racun kimia
Lenga saka kapal tangker kang wutah
Dhuh sengsarane
(Smdr, Pd 5 Gtr 15-18)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Samodra” ngandharake rusake lingkungan krana *polusi* ing banyu kang disebabake pokale manungsa mbuang racun kimia. Akeh manungsa kang padha sambat krana kahanan lingkungan sakupenge katon ora asri. Kewan kang ana ing segara mati kemampul ing ndhuwur banyu.

Segara kang kudune dijaga kanthi becik malah diregeti karo lenga tengker. Kahanan lingkungan ngalami owah-owahankrana polusi ndadekake kapitunane manungsa. Yen wis weruh kahanan kaya mangkono manungsa kudu ngati-ati anggone nindakake pakulinan sabendinan. Polusi ndadekake kasengsarane uriping manungsa. Kagambarake kayata lenga saka kapal tengker

kang wutah ing segara. Segara kang wiwitane resik dadi *tercemar* krana lenga saka kapal tengker wutah.

4.2 Ekokritik tumrap Antologi Geguritan

Pamawas ekokritik tumrap geguritan ngandharake pamikir kritis ngenani kahanan lingkungan kanthi wujud kritik sastra. Pamawas kritis bisa ditegesi minangka ekspresi pambiji kang beciklanora becik sajrone guritan. Rusake lingkungan ing jagad gumelar jalaran saka tumindake manungsa kang ora nduweni tanggung jawab, ora peduli, lanmentingne awake dhewe. Lingkungan, alam, lan manungsa ora bisa dipisahake saka kauripan manungsa ing jagad gumelar.

Miturut Garrard (2004:5), ekokritik mujudake salah sawijining cara-cara kanggo mbiyantu medharakesesambungan manungsa, kewan, tetuwuhan, lan lingkungan. Bab kasebut bisa diwedhari kanthi cara nganalisis kritis kang ana sesambungane karo sipate manungsa. Manungsa bisa luwih peduli klawan lingkungan lan diajab bisa ngrampungake prakara ngenani lingkungan. Kanthi anane ekokritik bakal nemtokake apa sing kudu ditindakake lan orane supaya nuwuhake tujuwan urip kang becik. Tuwuhe pamikire manungsa kanthi becik ndadekake lingkungan bisa kajaga lan lestari.

4.2.1 Kawigaten lan Tresna marang Lingkungan

Kawigaten lan tresna marang lingkungan mujudake salah sawijining prinsip morale manungsa kanthi nindakake pakulinan tanpa nduweni lelandhesan rasa pamrih klawan lingkungan (Kerap, 2010). Manungsa kudu nduweni prinsip moral utawa patrap lan solah bawa kanthi becik sesambungan karo lingkungan.

Kawigaten lan tresna lingkungan kalebu patrap becike manungsa marang alam. Anane patrape manungsa kang kaya mangkono ndadekake tuwuhe pepenginan kanggo tumindak becik marang lingkungan. Sajrone guritan, kawigatenlan tresna lingkungan kuwi wigati banget. Manungsa padha ngelingake tumindak kang ora prayoga kudu ditinggalake

Marga ilmu kang dhuwur
Sira kritis lan dinamis
Aku seneng
Nanging aja sok ngapusi
Banjur sok tumindak ora etis

Tumindakmu kanggo mbela wong cilik
Becik
Nanging aja ngganggu sasama
Ngobong ban iku nggenah ora prayoga
Nambahi panas donya
(Mhk, Pd 3-4 Gtr 13-22)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Mahasiswaku” iki nuduhake kawigaten lan tresnane panggurit marang lingkungan. Tundhone, panggurit nduwe pangajab para pamaca, nduweni patrap kang becik klawan lingkungan. Manungsa nduweni pamikir kritis kuwi becik, nanging kudu bisa ngecakake kanthi becik. Tumindake manungsa kang ora becik kudune ora oleh

ditindakake. Ngobong ban sembarangan iku ora prayoga. Manungsa, kewan, lan tetuwuhan uripe padha kaganggu amarga ngobong ban sembarangan.

Ngelingake tumindak ora prayoga kayata ngobong ban kuwi becik. Yen manungsa padha ngelingake marang sasama kuwi bisa ditegesi tumindak kang etis. Anane kaendahane lingkungan nuwuhake tentreming urip. Urip kang ayem lan tentrem adoh saka bebayane rusake lingkungan. Rasa wigatine manungsa klawan lingkungan bisa dicakake lumantar ukara *nanging aja ngganggu marang sasama*. Tumindak kanthi ngganggu marang sasama kuwi ora ana paedahe. Nambahi gohaying panguripan ing bebrayan. Panggurit nuduhake kaendahane basa lan menehi amanat tartamtu. Saengga ndadekake kawigatene pamaca kanggo ngerteni pentinge lingkungan.

4.2.2 Ora Ngrusak Lingkungan

Manungsa lan lingkungan nduweni sesambungan kang ora bisa dipisahake. Nalika manungsa nindakake pakulinan sabendinane mesthi mbutuhake lingkungan kanggo nyukupi butuhe urip. Yen manungsa ora nduweni tanggung jawab marang lingkungan, bisa ndadekake lestarine lingkungan kaganggu. Tanggung jawabe manungsa marang lingkungan bisa ditindakake kanthi ora ngrusak lingkungan. Kesadharane manungsa marang lingkungan perlu digatekake supaya ora nuwuhake rusake lingkungan.

O, angin sumiut gawe seger
Sapunen sesuker kang amis banger
Dahana, obongen memala ati keblinger
Bumi, pendhemen tumindak jembar
Dhimen sumringah cahyane wulan bunder
(Ttg, Pd 3 Gtr 9-13)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Tetenger” iki nuduhake yen manungsa ora oleh ngrusak lingkungan. Manungsa kudu sadhar kanthi anane bencana. Kesadharane manungsa kudu dicakake kanthi ora ngrusak lingkungan lanora gawe sesukere jagad. Aja mung nuruti hawa nepsune dhewe kang njalari tuwuhe rusake lingkungan. Tumindak-tumindak kang ora becik kudu disirnakake nganggo kesadharane dhewe. Aja mung dhemen ngrusakake endahe jagad, nanging kudu dimanfaatake kanthi tumindak becik. Endahe lingkungan ora bakal ana selawase, manungsa kudu njaga supaya lestari.

4.2.4 Nglestarekake Lingkungan

Manungsa nduweni kuwajiban kanggo nglestarekake lingkungan. lingkungan kang lestari ndadekake manungsa, kewan, lan tetuwuhan bisa nyukupi butuhe urip. Nglestarekake lingkungan bisa ditegesi salah sawijine upaya kanggo njagalan nikelake kwalitas lingkungan hidup. Lingkungan lan manungsa nduweni sesambungan kang ora bisa dipisahake.

Nglestarekake lingkungan kalebu upaya manungsa nindakake pakulinan kang becik. Anane lingkungan kang lestari ndadekake *makhluk hidup* bungah anggone nyukupi butuhe urip. Panguripan ing

jagad gumelar ora bakal kaganggu, amarga lingkungan yen lestari bakal adhem ayem

Lantaran sira, Gusti paring pepak
Manungsa kudu pinter ngawekani
Lan njaga lestarine

Ing ngisormu ngandhut wewadi
Dumadine prakempa saya ndadi
Uwit kang tinandur
Bisa urun ijo lan kaendahan
Lan ngadhemake donya
(Smdr, Pd 6-7 Gtr 16-21)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Samodra” iki nuduhake yen manungsa kudu nglestarekake lingkungan. Aja sembrana anggone manfaatake lingkungan. Isine donya iki sing nyiptakake Gusti Allah. Manungsa ora oleh ngrusak ciptaane Gusti Allah. Aja gawe reregeding donya. Manungsa ora bisa urip yen ora ana donya. Tinimbang ngrusak lingkungan, luwih apik njaga lingkungan.

4.3 Pepenginan Idhealies Panggurit

Manungsa nduweni pamikir lan nuwuhake idhe-idhe kang becik sajrone kanyataning panguripan (Praja, 2005:126). Nalika nulis karya sastra, panggurit mesthine nengenake nilai estetise lan karakteristik umume. Saben karakteristik sajrone karya sastra nduweni sesambungan karo panggurite. Saben manungsa nduweni pamawas beda-beda ngenani nilai-nilai kang diugemi marang lingkungan. Kahanan kasebut ndadekake kesadarane manungsa kanggo ngupayakake kalestarian supaya lingkungan bisa kajaga.

4.3.1 Gregeting Jiwa

Gregeting jiwa mujudake salah sawijine nilai-nilai kang kudu diugemi manungsa ing bebrayan. Gregeting jiwa tegese manungsa kang nduweni rasa krentege kanggo semangat nggayuh kecarepan becik anggone nindakake samubarang apa wae. Yen manungsa kapengin urip rukun, becike kudu ngugemi gregeting jiwa kanthi bebarengan. Urip rukun mujudake salah sawijine bab kang kapengin digayuh dening wong urip sajrone bebrayan.

Dak sabrangi wengi tekan pinggir
Gendhulak-gendhulik obah ing pikir
Prahara lan banjir padha ndlidir
Pecan Baru Jambi Jakarta Pekalongan Kudus
Situbanda
Pasisir
Bandha donya padha kentir
Yamadipati mlipir-mlipir
Kekiter mampir-mampir
Nyaut nyawa digawa ngacir
(TPW, Pd 1 Gtr 1-9)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Tekan Pinggir Wengi” nuduhake pangecake ajining rasa gregeting jiwa. Pethikan kasebut ngandharake rasa

gregete manungsa ngadhepi prahara ing jagad gumelar. Wong kang urip ing bebrayan kudu nduweni rasa gregeting jiwa mligine nindakake karukunan. Karukunan kasebut ditindakake kanthi cara ngadohi tumindak ora becik kang bisa ndadekake rasa ora tentrem sajrone urip.

Manungsa kudu rukun marang liyan sajrone bebrayan dituduhake kanthi cara ora ndadekake rusake lingkungan. Kahanan ing donya iki ora langgeng manut apa kang dikarepake dening titah-E, nanging tanpa owah gingsir manungsa ora bakal ana greget kanggo nglestarekake lingkungan.

4.3.2 Eling lan Waspada

Eling mujudake kahanane rasa becik kang kapengin digayuh wong kang urip ing bebrayan. Eling marang kahanan lingkungan kang saya suwe ngalami owah-owahan. Kejaba kuwi, eling Gusti Allah kang tansah menehi kasampurnaning urip ing jagad gumelar. Waspada nduweni teges minangka awas, ati-ati, lan siyaga. Telung teges kasebut kudu diduweni dening saben manungsa kanggo ngadhepi prahara ing donya kang ora langgeng.

Ah, kenapa bengi iki
Rembulan bunder gawe geter
Ing perenge Merapi ndeder
Ati iki kedher

Dhuh rembulan
Aja kok tarik lahar ndhelik
Dadi ngobrak-abrik omah tharik-tharik
Endhegna wedhus gembel
Kang nggembuleng peteng
(RSP, Pd 2 Gtr 3-11)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Rembulan Sabubare Prakempa” nuduhake pangecake ajining rasa eling lan waspada. Pethikan kasebut ngandharake rasa eling lan waspadhane manungsa nalika ngadhepi owah gingsire jaman. Eling lan waspadha kudu dicakake ing bebrayan, kanggo pangeling-eling manungsa supaya nindakake bab becik. Wong kang urip sajrone bebrayan kudu nduweni rasa eling lan waspada sajrone uripe. Manungsa uga kudu nduweni rasa yen Gusti mujudake sakabehe punjer.

Manungsa yen urip aja mung ngedhelake marang liyan, kudu tansah ngugemi rasa eling lan waspadha. Kahanan ing donya iki ora langgeng manut apa kang dikarepake dening titah-E. Anane bencana nuduhake yen manungsa kudu eling pentinge lingkungan lan waspadha bebayane bencana. Sawise eling lan waspadha, manungsa kasebut bakal nindakake bab becik, ora tumindak sing gawe kapitunane dhewe lan liyan.

4.3.3 Prihatin saka Tumindak Luput

Prihatin mujudake salah sawijine ajining rasa susah kang ditindakake manungsa nalika ngrasakake lelakon uripe ing jagad gumelar. Prihatin mujudake piranti kanggo ngendhalekake rasa pangrasane manungsa nalika polah ing jagad gumelar. Rasa prihatin ing kene nduweni tujuwan kanggo pangeling-eling manungsa

supaya tansah peduli lan padha nglestarekake lingkungan. Manungsa becike ngugemi rasa prihatin supaya urip ing bebrayan bisa nggayuh katentremaning urip.

Urip bebrayan yen ora bisa ngrasakake prihatin marang lingkungan, ndadekake lingkungan ora bisa kajaga. Manungsa mesthi nduweni tumindak luput marang sasama lan lingkungan. Yen lingkungan ora kajaga, manungsa lan kewan bakal ngrasakake kasengsaraning urip.

Dheleg-dheleg pikiran bingung
Lumpure Lapindo ora bisa dibendung
Ombak segara dhuwure sagunung
Kawula cilik pating bilulung
(AK, Pd 1 Gtr 1-4)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Atiku Kisruh” nuduhake pangecake ajining rasa kanthi prihatin saka tumindak luput. Pethikan kasebut ngandharake rasa prihatine manungsa nalika ngadhepi bebayane bencana alam. Wong kang urip sajrone bebrayan kudu nduweni rasa eling lan waspada sajrone uripe. Urip kuwi kudu eling yen apa kang ditindakake sasuwene iki mujudake tumindak ora becik kang kudune ditinggalake. Kahanan ing jagad gumelar iki ora langgeng manut apa sing dikarepake dening titah Pangeran.

4.3.4 Sumarah Sabubare Jumangkah

Tembung *sumarah* miturut ajaran islam diarani *tawakal*. Patrap *tawakal* yaiku masrahake sakabehe marang Gusti Allah sawise ngupaya. Patrap *tawakal* mujudake pepenginan supaya manungsa ora nduweni pangarep-arep kanthi linuwih. Nalika kanyatan kang dumadi ora laras karo pangarep-arep tansah tetep bisa nampa kanthi kelas lan ora nandang kasusahan kang kedlurung-dlurung.

Manungsa wis ngupaya kanggo ngrampungake prakara bencana alam kang dumadi ing jagad gumelar kanthi maneka werna cara. Sawise manungsa ngupayakake maneka cara, banjur masrahake kepriye pungkasane bencana alam marang Gusti Allah.

Muga omah ora katerak prakempa
Banjir, lemah jugrug lan lesus
Utawa alangan liya
Iki kabeh panyuwune kawula
(Omh, Pd 2 Gtr 13-16)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Omah” nuduhake pangecake ajining rasa kanthi nduweni patrap *sumarah sabubare jumangkah*. Pethikan kasebut ngandharake manungsa kang nduweni patrap *sumarah* nalika ngadhepi kahanan ing jagad gumelar. Manungsa urip ing donya mung sadrema nglakoni apa sing wis tinitah dening Gusti Allah. Gusti Allah wis nyiptakake lingkungan kanggo panguripane *makhluk hidup*. Kahanan lingkungan kang kedadeyan ing jagad gumelar iki jalaran kersa-Ne Gusti Allah. Kabeh wis ginaris lan minangka titah-E kudu nindakake kanthi patrap pasrah mring Gusti Allah sing ngerti Pungkasane panguripan.

Manungsa wis nduweni upaya kanggo nglestarekake lingkungan, nanging kabeh ngono dipasrahake marang Sing Kuwasa. Pangarep-arepe manungsa supaya omah kang dipanggoni ora katerak prakempa. Manungsa mung bisa nindakake moral-moral kang becik supaya panguripan ing jagad gumelar ayem lan tentrem. Prinsip moral kang becik bakal mujudake nilai-nilai kanthi tumindak becik.

4.3.5 Sumeleh marang Kersane Gusti

Miturut Sudjono (2013:1), tembung *seleh* nduweni teges eklas lan nriman apa anane. Tembung *sumeleh* miturut ajaran islam bisa diarani *qona'ah*. Patrap kang sumeleh lumrahe laras karo unen-unen jawa “nrima ing pandum”. Unen-unen iki nggambarake patrapewong jawa kang nrima kanthi eklas apa anane kang diparingi marang Gusti Allah.

Manungsa kudu tansah sumeleh, yaiku nrima sakabeheapa kang diparingidening Gusti Allah. Anane bencana alam ing jagad gumelar ndadekake masyarakat tansah bisa nampa kanthi eklas lan ora ngresula.

Ditangisana nganti sat luhe
Ora bisa kang lena gumregah
Omah kang ambruk ngadeg dhewe
(Kup, Pd 5 Gtr 21-23)

Pethikan guritan kanthi irah-irahan “Kupiya” nuduhake pangecake ajining rasa kanthi nduweni patrap sumeleh marang Kersane Gusti. Pethikan kasebut ngandharake manungsa kang nduweni patrap sumeleh nalika ngadhepi bebayane urip ing jagad gumelar. Manungsa mung bisa nduweni patrap sumeleh nalika ngrasakake kahanan lingkungan kena bencana alam. Sakabehe bandha donya yen wis katerjang bencana alam ora bakal bisa mbalik kanthi wutuh. Ana sandhang, pangan, papan padha ilang katerak prakempa. Diibaratake kaya gelas yen wis pecah ora bisa ditata kanthi wutuh. Padha kaya manungsa lan kewan yen wis mati ora bisa urip maneh.

4.4 Dhiskusi Asiling Panliten

Asile panliten ing ndhuwur perlu didhiskusiake. Jlentreh panliten kang dhatane arupa ukara, ukara gatra, lan tembung ing ndhuwur perlu ditandhingake karo andharan para panliti basa Jawa kang wis diandharake ing bab II. Para panliti kasebut ngrembug prakara wujud aspek ekologis, wujud ekokritik, lan pepenginan *idhealis* pangripta sesambungan karo lingkungan.

Panliten iki nggunakake teori ekokritik pamawase Greg Garrard kang sesambungan karo lingkungan lan alam. Sadurunge medhar teori kasebut panliten iki njlentrehake aspek tematik. Aspek tematik digunakake kanggo nitingi geguritan kang ngandhut tema ekologis, rinasa luwih trep amarga ing kono bakal dijlentrehake siji mbaka siji geguritan ngenani kahanan lingkungan.

Miturut Endarmoko (2006:422), kahanan lingkungan ditegesi alam, bumi, donya, papan kang padha-padha nduweni sesambungan lan pengaruh. Saka asil panliten ing ndhuwur guritan ekologis diandharake

awujud deskripsine gambaran kahanan lingkungan ing jagad gumelar, panggurit uga ngandharake titikan utawa kekhasan tartamtu kanggo nuwuhake kaendahane geguritan.

Analisis wujud ekokritik sajrone geguritan. Ekokritik minangka kritik marang sipate manungsa supaya luwih peduli marang lingkungan alam lumantar karya sastra. Yen ora kapengin lingkungan kajaga, bakal nuwuhake prakara sajrone panguripan masyarakat. Kanthi anane prakara kasebut tuwuh pamikir kang digunakake kanggo ngkritik masyarakat kanthi cara radikal (Croall lan Rankin, 1997:130-131). Dhasar pamikire panliten sastra kanthi wawasan lingkungan ndadekake upaya kanggo ngerteni pentinge ilmu ekologis kang ana sesambungane manungsa lan lingkungan alam sakupenge.

Sawise njlentrehake wujud guritan ekologis lan wujud ekokritik, bisa ngasilake tujuwan kang katelu. Panliten katelu iki awujud pepenginan *idhealis* pangripta kang ngandharake kanyatan saka pamikire manungsa lan nuwuhake idhe-idhe utawa gagasan tartamtu (Praja, 2005: 126). Sengga tuwuh patrap lan salah bawane manungsa kanthi nglakoni pakulinan becik kang bisa diugemi dening masyarakat sakiwa tengene.

Panliten kang katindakake nggunakake tintingan struktur batin lan aspek lingkungan kanggo nitingi antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* minangka reriptan sastra kang dirasa nduweni daya pangaribawa marang pamaos. Jalaran guritan kang ngandhut sesambungan ekologis kang *khas* minangka dadi *ciri khas* pangripta anggane medharake pamikiran tumrap karya sastra, mligine aspek ekologis kang kinandhut sajrone guritan *BTG*.

PANUTUP

5.1 Dudutan

Antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* mujudake sawijine karya sastra kang diripta dening Paguyuban Pengarang sastra Jawa Yogyakarta kanthi nengenake bab kang sesambungan karo manungsa klawan lingkungan. Kahanan lingkungan ing jagad gumelar bisa kawawas saka wewujudane basa kang diripta kanthi rinakit apik lan laras kaya kang manggon sajrone pamilihe tembung supaya ndadekake tembung dadi endah.

Kahanan lingkungan kang tuwuh nyengkuyung makna isi sajrone Antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* awujud gegambarane urip lan panguripane *makhluk hidup* kang gegayutan karo apa wae goyahing lingkungan lan alam jagad gumelar. Kejaba kuwi, pepeling-pepeling manungsa supaya ora nindakake bab kang sesambungan karo ngrusak lingkungan. Panggurit nggunakake tembung kang kapaes kanthi becik, ndadekake bab kang diwedhar bisa mentes. Kahanan lingkungan nduweni pangaribawa tumrap kasusastran Jawa modern mligine guritan. Bab kang diwedhar kanggo menehi pangaribawa sajrone antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* arupa pokale manungsa kang lali marang Gustine lan lingkungane.

Tembung kang karonce kanthi apik sajrone antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* nuduhake titikan tartamtu, pamikir, lan rasa pangrasane panggurit. Kahanan lingkungan kang ngalami owah-owahan krana bencana ndadekake manungsa nindakake upaya-upaya becik kanggo ngowahi cara pamikire supaya gelem nglestarekake lingkungan. Kanthi anane ekokritik bakal nemtokake apa sing kudu ditindakake lan orane supaya nuwuhake tujuwan urip kang becik.

Adhedhasar telung perangan kasebut bisa dingerteni menawa guritan ekologis kang diandharake dening pangripta. Andharan kang diandharake pangripta mujudake gegambaran utawa kaca pangilon tumrap kedadeyan lingkungan kang nyata sajrone urip ing jagad gumelar. Kanthi anane aspek ekologis kasebut, dikarepake apa wae kang nduweni sesambungan karo kahanan lingkungan bisa luwih digatekake. Upaya-upaya becik kang ditindakake dening manungsa ndadekake pasinaon kang wigati.

5.2 Pamrayoga

Aspek ekologis sajrone antologi *Bakal Terus Gumebyar* iki pancen narik kawigaten kanggo diteliti. Panliten iki mujudake panliten kang isih adoh saka kasampurnan, amarga isih ana perangan kang durung bisa kawedhar kanthi gamblang. Panliten iki nggunakake tintingan ekokritik kang ana sesambungane karo kanyatan sajrone bebrayan. Panliten ngenani guritan ekologis isih perlu ditindakake kanggo ngerteni wujud guritan ekologis, tumindak-tumindak kang njalari rusake lingkungan, lan cara-cara kanggo ngrampungake sakabehe prakara lingkungan sajrone sastra mligine sastra Jawa modern.

Panliten ngenani aspek ekologis sajrone antologi *BTG* anggitane Suci Hadi Suwita iki isih ana kekurangan lan kaluputane, mula panliti nduweni pangajab yen panliten bacute bisa ditindakake kanthi luwih sampurna. Tumrap para pamaca diajab bisa nambahi kawruh ngenani guritan ekologis sajrone guritan, cerbung, cerkak, lan novel. Kejaba kuwi, panliti bacute uga bisa nindakake panliten ngenani lingkungan sajrone novel, cerbung lan asil riptan sastra liyane. Asile panliten iki bisa didadekake bahan rujukan sajrone pasinaon sastra mligine sastra Jawa sajrone perguruan tinggi. Asile panliten iki diajab bisa digunakake sarana kanggo njembarake kawruh babagan lingkungan sajrone antologi guritan *Bakal Terus Gumebyar* kanthi tintingan ekokritik.

KAPUSTAKAN

- Adi, Ida Rochani. 2011. *Fiksi Populer "Teori dan Metode Kajian"*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Aminuddin. 1995. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru Algesindo.
- Arikunto, Suharsimi. 2010. *Prosedur Penelitian (Suatu Pendekatan Praktik)*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Buell, Lawrence. 2001. *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in*

the U.S. and Beyond. Cambridge: Harvard University Press, 2001.

- Croall, Stephen lan William Rankin. 1997. *Mengenal Ekologi*. Bandung: Mizan.
- Damayanti, D. 2013. *Buku Pintar Sastra Indonesia*. Yogyakarta: Arask.
- Dwidjoseputro. 1987. *Ekologi Manusia dengan Lingkungannya*. Jakarta: Erlangga.
- Dzaki, Ramli. 1989. *Ekologi*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Endarmoko, Eko. 2006. *Tesaurus Bahasa Indonesia*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.
- Endraswara, Suwardi. 2003a. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widayautama.
- _____. 2013b. *Mistik Kejawaen: Sinkretisme, Simbolisme, dan Sufisme dalam Budaya Spiritual Jawa*. Yogyakarta: Narasi.
- _____. 2016. *Sastra Ekologis Teori dan Praktik Pengkajian*. Jakarta: PT Buku Seru.
- Faruk. 1994. *Pengantar Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Fauzi, Ammar Akbar. 2014. *Kritik Ekologi dalam Kumpulan Cerpen Kayu Naga Karya Korrie Layun Rampan melalui pendekatan Ekokritik*. (Online) Skripsi, halaman 11 (<http://Journal.uny.ac.id/Ammarakbarfauzi/>, diunduh pada 2 November 2017).
- Garrard, Greg. 2004. *Ecocriticism*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Glottfelty, Cheryl dan Harold Froom (Ed.). 1996. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. London: University of Georgia Press.
- Harsono, Siswo. 2008. *Kritik Sastra Berwawasan Lingkungan*, (Online), vol 32, no 1 (<http://ejournal.undip.ac.id/index.php/kajiansastra/article/view/2072/pdf>, Diunduh pada 2 November 2017).
- Juliasih. 2012. *Manusia dan Lingkungan dalam Novel Life In The Iron Millis Karya Rebecca Hardings Davis*. Jurnal Litera (Volume 11, nomor 1, Januari 2018). Hlm, 83-97.
- Kennedy, Roger. 2003. *Seri Gagasan Psikoanalisis*. Yogyakarta: Pohon Sukma.
- Kenny, William. 1996. *How to Analyze fiction*. New

York: Monarch Press.

- Keraf, A. Sony. 2010. *Etika Lingkungan Hidup*. Jakarta: Kompas.
- Leech, Geoffrey N. dan Michael H. Short. 1981. *Style in Fiction, A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. London: Longman.
- Luxembrug, Jan Van, dkk. 1984. *Pengantar Ilmu Sastra*. diterjemah kan oleh Dick Hartoko. Jakarta: Gramedia.
- Nurdiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press.
- Odum, Eugene P. 1996. *Dasar-Dasar Ekologi*. Yogyakarta: Gajah Mada Press.
- Poerwadarminto. 1984. *Kamus Umum Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Praja, Juhaya S. 2005. *Aliran-aliran Filsafat & Etika*. Jakarta: Prenada Media.
- Ratna, NyomanKutha. 2009. *Estetika Sastra dan Budaya*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- _____. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Resosoedarmo, Soedjiran. Dkk. 1993. *Pengantar Ekologi*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Santosa, Imam Budhi. 2010. *Nasihat Hidup Orang Jawa*. Yogyakarta: Diva Press.
- Siswantoro. 2010. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Belajar.
- Soemarwoto. Otto. 1994. *Ekologi, Lingkungan Hidup dan Pembangunan* Edisi Keenam Revisi. Jakarta: Djambatan.
- Sudikan, Setya Yuwana. 2015. *"Ekologi Sastra (Ecocriticism) Sebagai Disiplin Ilmu Baru dalam Kritik Sastra Indonesia"*.
- _____. 2016. *Ekologi Sastra*. Lamongan: CV. Pustaka Ilalang Group.
- Sudjono. 2013. *Nguri-uri Pitutur Luhur. Falsafah Adiluhung*. Ngawi: CV. Karya Mandiri Sentosa
- Sugiyono. 2013. *Memahami Penelitian Kualitatif*. Bandung: Alfabeta.
- Suseno, Franz Magnis. 2003. *Etika Jawa: Sebuah Analisa Falsafi tentang Kebijaksanaan Hidup Jawa*. Jakarta: PT. Gramedia Pustaka Utama.
- Suwarni. 2013. *Sastra Jawa Pertengahan*. Surabaya: Perwira Media Nusantara.
- Waluyo, Herman. J. 1995. *Teori dan Apresiasi Puisi*. Jakarta: Erlangga.
- Wellek, Rene lan Austin Warren. 1995. *Teori Kesusastraan*. Jakarta: Gramedia. (Kajarwan dening Melani Budianta).